

انگاره‌های هویتی و تبیین سیاست خارجی حزب عدالت و توسعه در قبال جمهوری اسلامی ایران

عبدالمطلب عبدالله^۱
رامین ولی‌زاده میدانی^۲
مهدی پیروزفر^۳

چکیده

ترکیه اهمیتی استراتژیک برای جمهوری اسلامی ایران دارد؛ لذا تحلیل مواضع سیاسی حزب عدالت و توسعه به‌عنوان حزب حاکم ترکیه در قبال ایران حائز اهمیت است. حزب عدالت و توسعه از سال ۲۰۰۲ به‌عنوان حزب حاکم ترکیه به قدرت رسیده و سیاست خارجی این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران روندی متغیر را تجربه کرده است. مقاله حاضر تلاش می‌کند مواضع سیاست خارجی حزب عدالت و توسعه در قبال ایران را تحلیل و بررسی کند. بر این اساس پرسش این پژوهش عبارت است از اینکه انگاره‌های هویتی حزب عدالت و توسعه چه نقشی در سیاست خارجی این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران دارد؟ این مقاله با روش توصیفی- تحلیلی و با بهره‌گیری از اسناد کتابخانه‌ای تأثیر انگاره‌های هویتی حزب عدالت و توسعه بر سیاست خارجی آن در قبال جمهوری اسلامی ایران را تحلیل می‌کند. این مقاله از لحاظ هدف کاربردی است. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که نوع خوانش حزب عدالت و توسعه از اسلام، نگاه دموکراتیک این حزب، تلاش رهبران آن برای دوری از تنش و عدم حرکت حزب عدالت و توسعه برای تشکیل حکومت اسلامی از جمله انگاره‌های هویتی است که بر سیاست خارجی این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران تأثیرگذار بوده است.

کلید واژه‌ها: انگاره‌های هویتی، سیاست خارجی، حزب عدالت و توسعه، جمهوری اسلامی ایران.

Email: abdollah_ab@yahoo.com

Email: asemanehapht@gmail.com

Email: piroozfar@isu.ac.ir

۱- دانشیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی

۲- دانشجوی دکتری علوم سیاسی دانشگاه امام صادق(ع)

(نویسنده مسئول)

۳- دانشجوی دکتری معارف اسلامی و علوم سیاسی

دانشگاه امام صادق(ع)

مقدمه

جمهوری اسلامی ایران و ترکیه از کشورهای مهم غرب آسیا محسوب می‌شوند که به دنبال ارتقای روابط خود هستند. در این بین روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه^۱ در ترکیه نقش مهمی در مناسبات طرفین داشته است. مفهوم عدالت به‌عنوان یکی از عناصر محوری در جامعه بشری از کلیدی‌ترین مفاهیمی بود که با پیروزی انقلاب اسلامی ایران مجدداً در قاموس حاکمیت سیاسی احیا شد. بازتاب این موضوع در کشورهای دیگر به‌ویژه کشورهای اسلامی در راستای صدور انقلاب اسلامی محسوب می‌شود. پیروزی حزب عدالت و توسعه در ترکیه نوین از میان احزاب با دیدگاه‌های مختلف در حالی روی داد که این حزب شعارهای مبنایی خود را بر عدالت توأم با توسعه قرار داده است. آک پارتی^۲ در حالی از عدالت به‌عنوان شعار مبنایی خود بهره برد که این موضوع برای نخستین بار در انقلاب اسلامی ایران مورد توجه بوده است. گرچه حزب عدالت و توسعه از چنین مفهومی برای پیروزی خود بهره‌برداری کرد؛ اما مؤلفه‌های مختلفی بر رفتار سیاسی این حزب تأثیرگذار بوده است. بنابراین مؤلفه‌های متعددی در روابط ایران و ترکیه تأثیرگذار هستند که این امر مناسبات طرفین را با فراز و فرودهایی همراه ساخته است.

مقاله حاضر به دنبال بررسی نقش انگاره‌های هویتی حزب عدالت و توسعه در سیاست خارجی این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران است. نوع خوانش حزب عدالت و توسعه از اسلام سنی که رویکردی اخوانی دارد، نخستین مؤلفه مهم تأثیرگذار بر مواضع سیاسی آک پارتی در قبال ایران است. نگاه دموکراتیک حزب عدالت و توسعه عامل مهم دیگری است که بر سیاست خارجی این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران تأثیرگذار است. شرایط خاصی که آک پارتی در ترکیه به قدرت رسید، موجب شد این حزب به تنش‌ها دامن نزند؛ لذا این موضوع نیز سیاست خارجی خاصی را تولید کرد. نوع نگاه‌هایی که به حزب عدالت و توسعه به‌عنوان یک حزب اسلام‌گرا وجود داشت، این حزب را به این نتیجه رساند که قادر به مطرح ساختن ایده حکومت اسلامی نیست. توجه به سرانجام شکست خورده دولت نجم‌الدین اربکان نیز موجب تقویت این موضوع شد؛ لذا حزب عدالت و توسعه نسبت به اسلاف خود رویکرد متفاوتی را برگزید که این مسئله بر سیاست خارجی آک پارتی در قبال جمهوری اسلامی ایران تأثیرگذار است.

بعضی از رفتارهای متناقض حزب عدالت و توسعه در قبال مسائل منطقه‌ای باعث شده است که مناسبات آک پارتی با جمهوری اسلامی ایران نیز از این موضوع متأثر باشد. در مسائلی که موجب به حداکثر رسیدن منافع حزب حاکم ترکیه می‌شود، سطح همکاری‌های حزب عدالت و توسعه با جمهوری اسلامی ایران گسترش می‌یابد؛ اما در مواردی که موجب تضعیف منافع آک پارتی می‌شود یا ارتباطی با منافع این حزب ندارد، سطح همکاری‌ها کاهش می‌یابد. بر این اساس فرضیه مقاله حاضر عبارت است از اینکه انگاره‌های هویتی حزب عدالت و توسعه بر سیاست خارجی این حزب در قبال جمهوری اسلامی

1. Adalet ve Kalkınma Partisi

2. AKP

ایران تأثیر مستقیم داشته است. مقاله حاضر از لحاظ هدف، کاربردی و از نظر روش، توصیفی-تحلیلی است. ابزار گردآوری اطلاعات نیز بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای بوده است.

شناخت ماهیت سیاست خارجی حزب عدالت و توسعه به‌عنوان حزب حاکم ترکیه در قبال جمهوری اسلامی ایران از اهمیت قابل توجهی برخوردار است؛ چراکه ترکیه در همسایگی ایران قرار دارد و نوع مواضع سیاست خارجی آن می‌تواند تأثیرات مستقیمی بر جمهوری اسلامی ایران داشته باشد. بر این اساس ضرورت دارد که فهم صحیحی از مواضع سیاسی حزب عدالت و توسعه در قبال ایران وجود داشته باشد.

این مقاله با بهره‌گیری از چارچوب نظری سازه‌انگاری بر انگاره‌های هویتی حزب عدالت و توسعه تأکید می‌کند و به دنبال آن سیاست خارجی آک پارتی بر اساس این رویکرد در قبال ایران تحلیل می‌شود. پیشینه تحقیق گویای این نکته است که مقالات و آثار پیشین به‌صورت مستقیم بر تأثیر انگاره‌های هویتی حزب عدالت و توسعه بر سیاست خارجی این حزب در قبال ایران نپرداخته‌اند. این در حالی است که نوع خوانش آک پارتی از اسلام و اهدافی که برای خود ترسیم کرده است، تمایزهایی با ایدئولوژی جمهوری اسلامی ایران دارد. تفاوت‌هایی که در اصول هویتی حزب عدالت و توسعه مشاهده می‌شود، بر سیاست خارجی این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران تأثیر مستقیمی داشته است.

چارچوب نظری

مسئله هویت بازیگران سیاسی به‌عنوان عامل تأثیرگذار بر سیاست خارجی کشورها امروزه مورد توجه قرار گرفته است. هویت یکی از مباحث محوری در نظریه سازه‌انگاری محسوب می‌شود. سازه‌انگاری بحث را از معرفت‌شناختی به هستی‌شناسی می‌کشاند و تلقی ذات‌گرایانه از موجودیت جهان و قواعد را به «مسئله‌ای برای اندیشیدن» بدل می‌کند. این نظریه بر آن است که جهان و چارچوب‌های آن را به جای «بودن»، «در حال شدن» مشاهده کند (متقی و کاظمی، ۱۳۹۰: ۲۱۱). پیشینه این نوع اندیشه به عصر روشنگری مربوط می‌شود و به‌گونه‌ای در تفکرات فیخته و کانت مورد توجه بوده است. بر این اساس از لحاظ هستی‌شناسی از ایده‌آلیسم در مقابل ماتریالیسم و از «ذهنیت‌گرایی» در مقابل «عینیت‌گرایی» دفاع می‌کند (خاتمی، ۱۳۹۱: ۶۸-۷۰). تمرکز عمده سازه‌انگاران در بعد هستی‌شناسانه بر انگاره‌ها، هنجارها، معانی، رویه‌ها و قواعد است. در حقیقت به نظر آنها نظام‌های معنایی چگونگی تفسیر کنشگران از محیط را مشخص می‌سازند (Wind, 2004: 225). سازه‌انگاران هویت را از مباحث با اهمیت در سطح هستی‌شناسی می‌دانند.

هویت به معنای فهم‌ها و انتظارات در مورد خویش تعریف می‌شود. سازه‌انگاران به مباحثی چون سازه‌های تمدنی، هویت‌های دولتی همراه با چگونگی شکل دادن به منافع دولت‌ها و عوامل فرهنگی اهمیت می‌دهند. آنها نوعی «جهان‌بینی» به‌وجود می‌آورند و بر الگوهای مناسبات بین‌المللی تأثیرگذار

هستند. نهادهای بین‌المللی و رژیم‌های بین‌المللی همانند رژیم‌های تسلیحاتی و حقوق بشر کارگزارها را به سوی بازتعریف منافع و هویت‌های آنها هدایت می‌کنند. هویت‌ها در جوامع و عرصه سیاست بین‌الملل نقش با اهمیتی ایفا می‌کنند. اگرچه عناصر هویت در سطوح داخلی و بین‌المللی متفاوت است؛ اما حداقل پیش‌بینی‌پذیری و نظم را فراهم می‌کنند. در واقع زمانی که جهان بدون هویت‌ها باشد، جهانی هرج‌ومرج گونه و غیرقابل تحمل خواهد بود. چنین جهانی از دوره آنارشی خطرناک‌تر ارزیابی می‌شود (Hopf, 2007: 175).

سازمان‌گزارها هویت‌های اجتماعی بازیگران را برای تشریح چگونگی تشکیل منافع مورد تأکید قرار می‌دهند. آنها بر این باور هستند که منافع کنشگران ناشی از مناسبات اجتماعی است؛ لذا نمی‌توان از منافع ماقبل اجتماعی سخن به میان آورد. هویت‌ها تجسم‌یافته شرایط فردی محسوب می‌شوند و بازیگران از طریق آن با یکدیگر مناسبات برگزار می‌کنند. این وضعیت مذکور موجب می‌شود که بازیگران خود را در شرایط خاصی مشاهده کنند؛ به گونه‌ای که منافع این کنشگران را معین می‌سازند (وهاب‌پور، ۱۳۹۴: ۱۲۹). سازمان‌گاران هویت را امری اجتماعی می‌دانند. به عبارت دیگر در فرآیند ساختن خود، دیگری نیز این روند را تجربه می‌کند؛ بنابراین هویت امری سیال محسوب می‌شود. بر همین اساس برداشت بازیگران از خود منافع و اهداف آنها را تغییر می‌دهد. تشکیل یک هویت جدید موجب می‌شود که منافع جدیدی برای یک دولت طرح شود (Ritberger, 2002: 124).

از دیدگاه ونت^۱ منافع و هویت‌ها همیشه از طریق فرایند در ارتباط هستند. هویت‌ها امکان دارد در برخی از موقعیت‌ها ثباتی نسبی داشته باشند؛ لذا در چنین حالتی می‌توان آن را باثبات تعریف کرد. البته این امر در همه حال ممکن نیست. به عبارت دیگر هویت‌ها و منافع با یک تغییر مواجه هستند. از دیدگاه ونت تحول مذکور از سه طریق نهاد حاکمیت، تقویت همکاری‌ها و اقدامات در جهت مبدل ساختن هویت‌های فردمحور به هویت‌های گروه‌محور ایجاد می‌شود. نگاه ونت در مورد تحول هویت‌ها مبتنی بر همکاری است. او همکاری را جایگزینی برای سیستم امنیتی رقابتی تعریف کرده است. ونت این فرایند را در چهار گام بیان کرده است. نخستین مرحله مذکور فروپاشی تعهدات هویتی است؛ دومین مرحله از این گام‌ها به حاشیه رفتن نگرش‌های کهن و ملزومات آن است؛ تشکیل رویه‌های نوین در سومین مرحله از این فرایند قرار می‌گیرد که هویت‌های جدید بر مبنای «غیر» و «خود» شکل می‌گیرند. کسب منفعت از «دیگری» چهارمین مرحله از گام‌های مذکور است. چنین فرایندی نتایجی را در بر دارد؛ تثبیت هویت‌بخشی ایجابی بین امنیت دو طرف از نتایج این روند محسوب می‌شود. این موضوع اساسی بین‌ذهنی را شکل می‌دهد که کمکی به هویت و منافع نو به‌شمار می‌آید (مشیرزاده، ۱۳۹۳: ۱۷۳). تفکر سازمان‌نگاری ساختار بین‌الملل را بر اساس جهانی برساخته تعریف می‌کند که روندهای بین‌ذهنی در چنین فرایندی تقویت می‌شوند. همچنین هویت و منافع کنشگران بین‌المللی در این امر اهمیت می‌یابند. در حقیقت

کنش‌های کنشگران به ساختارهای موجود نظم می‌بخشد و به نوعی به بازتولید آنها کمک می‌کند. این روندها ساختارها را با تغییراتی مواجه می‌سازند و حتی تحولات جدی را رقم می‌زنند.

کراتوچویل^۱ و کاتزنشتاین^۲ معتقد هستند که هویت داخلی و هنجارهای بین‌المللی بر رفتارهای کنشگران تأثیرگذار است. به طوری که کنشگران در نظام بین‌الملل بر اساس برداشت‌های خود از محیط داخلی، اسطوره‌ها، باورها و جهان‌بینی‌ها عمل می‌کنند (Katzenstein, 2006: 58-65). انگاره‌های هویتی حزب عدالت و توسعه نیز بر سیاست خارجی این حزب تأثیرگذار است؛ لذا مقاله حاضر با بهره‌گیری از چارچوب نظری سازه‌نگاری که بر هویت تأکید می‌کند، سیاست خارجی آک پارتی در قبال ایران را مورد تحلیل قرار می‌دهد.

تاریخچه حزب

حزب عدالت و توسعه از سال ۲۰۰۲ به نهاد حکمرانی ترکیه راه پیدا کرده است. این حزب در چهاردهم اوت ۲۰۰۱ تأسیس شد. وابستگی آک پارتی به احزاب اسلامی غیرقابل انکار است. احزاب اسلامی در ترکیه به دنبال حضور حزب نظام ملی در عرصه سیاسی این کشور به قدرت راه یافتند.

پاراگراف جایگزین:

نجم‌الدین اربکان به‌عنوان پدر معنوی رهبران حزب عدالت و توسعه در سال ۱۹۷۰ حزب سلامت ملی را تشکیل داد (Yavuz, 2003: 45). این حزب که با توجه به ارزش‌های اسلامی تأسیس شده بود، حدود ده سال فعالیت داشت و طرفدارانی در بین مسلمانان ترکیه پیدا کرده بود. کودتای ۱۹۸۰ ارتش ترکیه موجب توقف فعالیت‌های حزب سلامت ملی شد. همچنین عملیات تبلیغاتی وسیعی علیه رهبران و طرفداران حزب انجام گرفت. اربکان فعالیت‌های خود را به دنبال تعطیلی فعالیت حزب سلامت با تأسیس حزب جدید رفاه تداوم بخشید (MacDonald, 2012: 113). موفقیت اربکان در انتخابات پارلمانی سال ۱۹۹۶ مسیر تشکیل کابینه ائتلافی را برای او فراهم ساخت. او جایگاه نخست‌وزیری را در این دولت به‌دست آورد؛ اما پیروزی حزب رفاه در انتخابات کارشکنی‌ها را علیه این حزب متوقف نداشت. این کارشکنی‌ها منشأ داخلی و خارجی داشت. لائیک‌ها در ترکیه و برخی از دول غربی موانعی را پیش روی دولت اربکان ایجاد کرده بودند. کشورهای غربی موفقیت اسلام‌گرایان را در ترکیه تحمل نمی‌کردند. نظامیان نیز در داخل این کشور به دنبال برکناری دولت اربکان بودند؛ لذا دولت او با کودتای سفیدی که ارتش مدیریت می‌کرد، برکنار شد. سقوط دولت با انحلال حزب رفاه از سوی دادگاه قانون اساسی همراه شد. اربکان و اردوغان به دنبال کودتای ارتش زندانی شدند. اردوغان در آن زمان معاونت حزب رفاه را بر عهده داشت.

1. Krotchwill
2. Katzenstein

اسلام‌گرایان بعد از انحلال حزب رفاه به تأسیس حزب جدیدی تحت عنوان حزب فضیلت اقدام کردند. رجایی کوتان رهبری حزب فضیلت را در دست داشت. حزب تازه تأسیس نیز از سوی دادگاه قانون اساسی مورد هدف قرار گرفت و منحل شد. دو گروه عمده محافظه‌کاران و اصلاح‌طلبان در داخل حزب فضیلت تفاوت دیدگاهی داشتند. رهبری محافظه‌کاران بر عهده رجایی کوتان و رهبری اصلاح‌طلبان بر عهده عبدالله گل بود. تفاوت در تفسیر اسلام در حیات جامعه اختلاف عمده طرفین را شکل می‌داد. این اختلافات موجب جدایی دو گروه در قالب دو حزب جدید شد (واعظی، ۱۳۹۳: ۵). حزب عدالت و توسعه و حزب سعادت به دنبال این مسئله تأسیس شد.

رهبران آک پارتی علی‌رغم ماهیت این حزب برای غلبه با محدودیت‌هایی که علیه احزاب اسلام‌گرا وجود داشت، گفتمان نوینی را پایه‌ریزی کردند تا چارچوب‌های لائیک ترکیه به مقابله با حزب عدالت و توسعه اقدام نکنند (Keyman, 2007: 217). عبدالله گل نیز پس از تأسیس این حزب اعلام کرده بود که آک پارتی حزبی دینی به‌شمار نمی‌رود. او بر فراگیر بودن گفتمان این حزب تأکید کرده و آن را نماینده همه مردم خوانده بود (نورالدین، ۱۳۹۲: ۱۵۴-۱۴۱). اساسنامه حزب عدالت و توسعه به آزادی‌های سیاسی، گسترش خدمات اجتماعی، آموزش همگانی و امنیت اجتماعی تأکید دارد. یکی از مهم‌ترین عوامل مانایی این حزب در ترکیه و توانایی آن برای مقابله با ساختارهای سکولار این کشور نیز به گفتمان نوین آک پارتی مربوط می‌شود که قدرت رویارویی را به این حزب در مقابل احزاب دیگر داده است.

انگاره‌های هویتی حزب

هویت از مهم‌ترین مؤلفه‌هایی است که در تفکر سازه‌انگاری به آن توجه می‌شود؛ لذا برای بررسی سیاست خارجی حزب عدالت و توسعه در قبال جمهوری اسلامی ایران، هویت آک پارتی مورد بررسی قرار خواهد گرفت. تحلیل هویت حزب عدالت و توسعه نیز با بررسی اندیشه‌های این حزب انجام خواهد شد. با این حال ذکر این نکته ضروری است که تشریح ایدئولوژی حزب عدالت و توسعه به سادگی ممکن نیست؛ چرا که اولاً برخی از اعضای احزاب پیشین یا نیمه تعطیل در حزب عدالت و توسعه حضور دارند. به‌عنوان نمونه افراد چپ‌گرا یا اعضای از احزاب راست‌گرا هم‌اکنون در این حزب حضور دارند. ثانیاً گروه‌های مختلف قومی و مذهبی از حزب عدالت و توسعه حمایت می‌کنند که میان آنها توافق اندیشه‌ای وجود ندارد. ثالثاً آک پارتی نیز همچون احزاب دیگر بیانیه‌ها و اعلامیه‌هایی منتشر کرده است و متن رسمی مورد تأیید وجود ندارد. بر این اساس انسجام حزب عدالت و توسعه بیشتر مرهون شخصیت کاریزماتیک اردوغان است؛ لذا با کناره‌گیری وی امکان انشعاب و شکاف در حزب وجود دارد. با این حال نکات گفته شده به معنای عدم وجود بنیان فکری منسجم نیست. محبوبیت کنونی حزب عدالت و توسعه نشان می‌دهد که این حزب توانسته به نیازهای هویتی جامعه ترکیه پاسخ دهد. مهم‌ترین خط‌مشی آک پارتی در این قسمت تحلیل و تبیین می‌شود.

خوانش از اسلام

قدرت گرفتن حزب عدالت و توسعه در ترکیه به‌عنوان یک حزب اسلام‌گرا، نگاه‌ها را به سمت اسلام‌گرایی این حزب متمرکز ساخت. حاکم شدن آک‌پارتی در ترکیه در حالی روی می‌داد که جمهوری نوین ترکیه نظامی لائیک دارد. حتی در ابتدای امر نگاه مثبتی به رویکرد اسلامی حزب عدالت و توسعه در ایران نیز ایجاد شده بود. مطرح‌شدن حکومت ترکیه به‌عنوان یک الگو برای توسعه نیز از رویکرد اسلامی حزب عدالت و توسعه نشئت گرفته بود. رجب طیب اردوغان^۱ و رهبران آک‌پارتی در زمره شاگردان نجم‌الدین اربکان^۲ قرار داشتند؛ لذا رویکرد مثبت دولت اربکان به ایران باعث شده بود که نگاه خوش‌بینانه‌ای به حزب عدالت و توسعه وجود داشته باشد.

حزب عدالت و توسعه با رویکردی اسلام‌گرا در عرصه سیاسی گام گذاشت؛ با این حال انتقادهایی از سوی اسلام‌گرایان ترک به این حزب وارد شده است. حتی ایجاد حزبی تحت عنوان عدالت و توسعه نیز به دنبال انفکاک از حزب فضیلت صورت گرفته است. بر این اساس ایدئولوژی آک‌پارتی از سوی گروه دیگر اسلام‌گرا مورد انتقاد قرار گرفته است.

دو دیدگاه از سوی منتقدان اسلام‌گرایی آک‌پارتی مطرح شده است. گروه نخست معتقد هستند که حزب عدالت و توسعه انرژی تجمیع شده مسلمانان ترکیه در یک بازه زمانی طولانی را به نابودی سوق می‌دهد. انحراف اسلام‌گرایی اصیل ترکیه موجب شده است که نوعی بی‌تفاوتی در برابر چالش‌های اخلاقی و اجتماعی به‌وجود آید (Bulac, 2010: 18). چنین انتقاداتی در سال‌های اخیر افزایش یافته است؛ این در حالی است که این انتقادات در اوایل به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه چندان مطرح نبود. گروه دیگر منتقدان آک‌پارتی به ایدئولوژی این حزب انتقاد دارند. انشعاب حزب عدالت و توسعه از حزب فضیلت باعث شد که چنین انتقاداتی علیه آک‌پارتی رواج یابد. به باور این منتقدان تشکیل حزب عدالت و توسعه قسمتی از یک پروژه بزرگ در نظام سرمایه‌داری^۳ بوده است. ادغام جهان اسلام در چنین نظامی به دنبال تأسیس حزب عدالت و توسعه پیگیری می‌شود. گروه دوم منتقدان حزب عدالت و توسعه معتقد هستند که این حزب در مسیر پروژه آمریکایی «خاورمیانه بزرگ» شکل گرفت. به این ترتیب ترکیه و کشورهای که الگوی آن را پذیرفته‌اند، به یک فرایند جهانی که دارای اقتصاد یکپارچه است، وارد می‌شوند (Bekaroglu, 2007: 72-81). ورود این کشورها به چنین روندی در ظاهر به اختیار خود آنها صورت گرفته؛ اما در حقیقت این فرآیند یک سیر برگشت‌ناپذیر است.

رویکرد سیاسی و اقتصادی حزب عدالت و توسعه نشان می‌دهد که رهبران این حزب رویه راست نو را در پیش گرفته‌اند. اتخاذ این مسیر با آموزه‌های اصیل اسلامی زاویه پیدا می‌کند. بر این اساس خطمشی آک‌پارتی در راستای عدالت محوری قرار ندارد (Fikir, 2010: 23). ایدئولوژی حزب عدالت توسعه یک

1. Recep Tayyip Erdoğan
2. Necmettin Erbakan
3. Capitalism

ایدئولوژی التقاطی محسوب می‌شود. عناصر هویتی این حزب طیفی از اسلام‌گرایی تا ملی‌گرایی را در برمی‌گیرد. جهت‌گیری‌های لیبرالی آک‌پارتی مؤید چنین ادعایی است. باید توجه داشت که به‌مرور زمان حزب عدالت و توسعه پس از به قدرت رسیدن با فراز و فرودها و تحولاتی همراه بوده است. انتقادات منتقدان نشان می‌دهد که به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه لزوماً در طی یک فرآیند داخلی اتفاق نیفتاده است. مناسبات ویژه رهبران آک‌پارتی با غرب و ایالات متحده آمریکا باعث شده است که مؤسسان حزب عدالت و توسعه در ورای ظاهر اسلامی خود اهداف دیگری را دنبال کنند. تحلیل عمیق‌تر این موضوع نشان می‌دهد که نوع اسلام‌گرایی سنی عدالت و توسعه با خوانشی که جمهوری اسلامی ایران از اسلام دارد، زاویه قابل ملاحظه‌ای پیدا کرده است. بر این اساس علیرغم دیدگاه مثبتی که در اوایل به قدرت رسیدن آک‌پارتی در ایران وجود داشت و رویکرد اسلام‌گرایی آن ظرفیتی برای بهبود بیش از پیش مناسبات تهران-آنکارا به‌شمار می‌رفت، نوع خوانش رهبران حزب عدالت و توسعه از اسلام بر مواضع آنها در قبال جمهوری اسلامی ایران تأثیرگذار بوده است.

عدالت محوری و توجه به سعادت غائی بشر از مهم‌ترین مؤلفه‌های اسلام اصیل به‌شمار می‌آید که جمهوری اسلامی ایران حداقل در تلاش است در آن مسیر گام بردارد؛ صرف‌نظر از اینکه در عرصه عمل تا چه حد در این حوزه توفیق داشته است. این در حالی است که حزب عدالت و توسعه به دنبال رویکرد واقعی خود چنین امری را سرلوحه خود قرار نداده است. بر این اساس نوع خوانش از اسلام یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های تأثیرگذار بر مواضع حزب عدالت و توسعه در قبال جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شود. این موضوع باعث شده است که تفاوت دیدگاه‌ها بین طرفین آشکار باشد و هر اندازه که خوانش اسلام‌گرایی در مناسبات تهران-آنکارا ورود داشته باشد، نگاه طرفین متفاوت‌تر خواهد بود. البته ذکر این نکته ضروری است که اگر وحدت کشورهای جهان اسلام در جایگاه واقعی خود شکل بگیرد، اسلام‌گرایی کشورهای اسلامی می‌تواند نقش محوری برای نزدیک شدن هرچه بیشتر روابط داشته باشد. به هر حال خوانش آک‌پارتی از اسلام در مواضع این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران تأثیر سلبی دارد.

نگاه دموکراتیک

رهبران حزب عدالت و توسعه بر این باور هستند که حیات دینی در جامعه ترکیه بدون توجه به آزادی و دموکراسی نمی‌تواند ایجاد شود. لائیسیتته‌ای که طرفداران کمالیسم بر این جامعه تحمیل کرده بودند، با اهرم‌های قضایی و نظامی اجرایی می‌شد. این خوانش از لائیسیتته با سکولاریسم نیز همخوانی نداشت؛ چرا که آن نوع از لائیسیتته در عمل نوعی از بی‌دینی را تحمیل می‌کرد. این در حالی است که دولت سکولار لازم است در قبال باورهای مختلف جانب بی‌طرفی را رعایت کند (Isgandarova, 2014: 210). کمالیست‌ها مظاهر دینی را در جامعه ترکیه سرکوب می‌کردند و زمانی که نسبت به آن وضعیت انتقاد می‌شد، منتقدان به مخالفان دموکراسی متهم می‌شدند؛ بنابراین سران حزب عدالت و توسعه در چنین فضایی چاره تداوم حاکمیت خود را در به‌وجود آوردن دموکراسی واقعی دیدند. حتی سکولاریسم واقعی نیز

از دیدگاه آنها می‌توانست فضای لازم برای بروز عقاید گوناگون را فراهم سازد. روشنفکران لیبرال ترکیه نیز بر این اعتقاد هستند که کمالیست‌ها مانع اجرای اصلاحات دموکراتیک در این کشور بودند، لذا چشم-انداز الحاق به اتحادیه اروپا می‌توانست توجیه کننده اصلاحات مورد نظران رهبران آک پارتی باشد. بر این اساس مقامات حزب عدالت و توسعه نیز نگاه دموکراتیک را در جامعه ترکیه ستوده‌اند و بحث طولانی پیوستن به اتحادیه اروپا را کمابیش دنبال کرده‌اند.

رهبران حزب عدالت و توسعه به این نتیجه رسیده‌اند که اهرم‌های دموکراتیک می‌تواند در خدمت اهداف این حزب قرار گیرد. روش آک پارتی در جایی که طرفداران کمالیسم نوعی از اختناق را با استفاده از اهرم‌های خشن در جامعه ترکیه حکم‌فرما کرده بودند، مورد استقبال مردم نیز قرار گرفت. پیروزی‌های متعدد حزب عدالت و توسعه طی شانزده سال گذشته نشان می‌دهد که نگاه دموکراتیک به مانایی قدرت این حزب ختم شده است. البته آک پارتی در فضای دموکراتیک نیز از روش‌های گوناگون بهره‌برداری کرده؛ با این حال این موضوع چارچوب کلی را مخدوش نکرده است.

دوری از تنش

کمالیست‌ها و نظامیان ترکیه نهادهای قدرتمندی در دست داشته‌اند؛ لذا تشدید تنش می‌توانست موانعی در مسیر حاکمیت حزب عدالت و توسعه ایجاد کند. بر این اساس آک پارتی در شرایطی که تنش‌ها افزایش می‌یافت، از گسترش آن ممانعت به‌عمل آورده است. تجربه‌ای که از دوره‌های پیشین در فضای سیاسی ترکیه وجود داشت، نشان می‌دهد که نظامیان در فضاهای تنش‌آلود به سرعت در عرصه سیاسی دخالت کرده‌اند و خود اداره کشور را بر عهده گرفته‌اند؛ لذا رهبران حزب عدالت و توسعه از افزایش تنش‌ها در فضای سیاسی پرهیز کرده‌اند.

دوری از تنش به‌ویژه در برنامه‌های دوره نخست دولت رجب طیب اردوغان مورد تأکید قرار گرفته بود. این موضوع موجب شد که گروه‌های مخالف حزب عدالت و توسعه در اثبات اتهامات خود علیه این حزب موفق نباشند. مخالفان آک پارتی امید داشتند که با همراهی نظامیان و سکولارها می‌توان موانعی در مسیر اقدامات حزب عدالت و توسعه ایجاد کنند؛ اما مشی این حزب مانع تحقق این موضوع شد. آک پارتی در انتخابات پارلمانی ۲۰۰۷ مشی معتدل خود را به‌صورت واقعی به نمایش گذاشت و ۱۵۶ نفر از نمایندگان که در این حزب رویکردهای افراطی داشتند، از لیست نامزدهای خویش کنار گذاشت. جایگزین شدن شخصیت‌های میانه‌رو و تکنوکرات مشی اعتدالی حزب را نشان داد (اکبری، ۱۳۹۴: ۱۷۶).

آک پارتی دوری از تنش را صرفاً در حوزه سیاست داخلی دنبال نمی‌کند، بلکه این موضوع در سیاست خارجی این حزب نیز قابل مشاهده است. جهت‌گیری‌های ترکیه در حوزه سیاست خارجی بیشتر غرب‌گرا محسوب می‌شود. به نظر می‌رسد آنکارا مواجهه مستقیم با آمریکا و متحدان آن را برخلاف منافع ترکیه می‌داند. مناسبات کنونی ترکیه با واشنگتن و رژیم اسرائیل این موضوع را به اثبات می‌رساند که حزب عدالت و توسعه علاقه چندانی به تنش‌زایی در محیط منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای ندارد.

روابط آنکارا با رژیم اسرائیل طی سال‌های اخیر پیشرفت چشمگیری داشته است. حزب عدالت و توسعه در حالی که با گروه‌های فلسطینی نیز روابط مستحکمی ایجاد کرده است، به ارتباط خود با رژیم اسرائیل تداوم می‌بخشد. روابط ترکیه و این رژیم به دنبال پیمان استراتژیک ۱۹۹۶ شکل جدیدی به خود گرفته است. قراردادهای اقتصادی و امنیتی پس از پیمان مذکور منعقد شده است. (Salivan, 2008: 11) جایگاه حزب عدالت و توسعه به‌عنوان حزب حاکم ترکیه طی دوره‌های مختلف در سیاست‌های منطقه‌ای آمریکا حفظ شده است. این موضوع پس از وقوع بحران سوریه به‌صورت ملموسی قابل مشاهده است. هماهنگی آنکارا با واشنگتن در بحران سوریه با تحلیل آمریکایی‌ها همراه شد. دمشق نیز موضع آک پارتی را شتاب‌زدگی ریاکارانه توصیف کرد (Schenker, 2011: 48).

عدم تشکیل حکومت اسلامی

حزب عدالت و توسعه تشکیل دولت اسلامی را بر اساس تجربه ناموفق حزب رفاه و حزب فضیلت در دستور کار خود قرار نداد؛ چرا که رهبران این حزب شرایط کنونی را برای چنین ایده‌ای مناسب نمی‌دانند (قاسمی، ۱۳۹۰: ۹۰).

تشکیل میتینگ‌هایی همچون «میتینگ‌های جمهوریت» نشان می‌داد که ایده دولت اسلامی موجب ابراز واکنش‌هایی علیه حزب عدالت و توسعه می‌شود. این موضوع در کنار بدبینی قشرهایی از جامعه شرایط را برای آک پارتی سخت می‌کرد. ماهیت این حزب چنین بدبینی‌هایی را ایجاد کرده بود. گرچه حزب عدالت و توسعه به دنبال تشکیل حکومت اسلامی نبوده است؛ اما موانعی که در مسیر حیات اسلامی در ترکیه وجود داشت، از طرف آنها برداشته می‌شود. قوانینی که آک پارتی برای رفع محدودیت حجاب دنبال کرده است، از نمونه‌های بارز این موضوع محسوب می‌شود. با این حال برخی از اقدامات حزب در مورد رفع محدودیت حجاب موفق نبوده است. به‌عنوان نمونه کیفرخواستی علیه حزب در سال ۲۰۰۷ بعد از اصلاح قانون اساسی صادر شد و دادستان جمهوری ترکیه درخواست تعطیلی آن را مطرح کرد. دادگاه حقوق بشر اروپا نیز رأی داد که در مورد عدم مغایرت ممنوعیت حجاب با تحصیل و اشتغال به تصویب رساند، با همراهی رئیس‌جمهور ترکیه و رهبران حزب عدالت و توسعه مواجه نشد. به نظر می‌رسد آک پارتی تلاش می‌کند در چارچوب ارزش‌های دموکراتیک اهداف اسلامی خود را دنبال کند (قاسمی، ۱۳۹۰: ۹۱).

اسلام‌گراها در دولت‌های حاکم ترکیه پیش از به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه جایگاه خاصی نداشتند و اتهاماتی همچون اختلاس و فساد مالی که برای احزاب دیگر مطرح بود، اسلام‌گراها از این مسئله مبرا بودند. این ویژگی باعث شد که جایگاه حزب عدالت و توسعه در بین مردم ترکیه تقویت شود (اخباری، ۱۳۹۱: ۲۱۸). این حزب از سال ۲۰۰۲ نیز وضعیت اقتصادی ترکیه را متحول ساخت. این کشور در سال ۲۰۰۱ بحران شدید مالی را تجربه کرده بود؛ اما برنامه‌های اقتصادی آک پارتی موجب بهبود رشد

اقتصادی ترکیه شد. رشد اقتصادی این کشور تا سال ۲۰۰۷ هر سال حدود ۶ درصد بود و در بحران مالی سال‌های ۲۰۰۸ و ۲۰۰۹ نیز توانست کارنامه خوبی ارائه دهد.

ایده «نظام اقتصادی اسلامی» نیز از سوی رهبران حزب عدالت و توسعه پیگیری نشد. در حقیقت این حزب نوعی از سازگاری را بین نظام اقتصادی سرمایه‌داری و سیستم اقتصادی ترکیه ایجاد کرده است. برخی از موفقیت‌های اقتصادی آک پارتی تداوم مسیر انتخاب شده را مستحکم‌تر ساخت.

تفاوت نگرش حزب عدالت و توسعه با اسلاف خود

گرچه حزب عدالت و توسعه حزبی اسلام‌گرا محسوب می‌شود؛ با این حال تفاوت‌های اساسی با اسلاف خود از جمله دولت نجم‌الدین اربکان دارد. از جمله تفاوت‌هایی که بین حزب عدالت و توسعه و حزب رفاه وجود دارد، به شرح زیر است:

۱. هر دو حزب به نقش رهبری ترکیه در نظام بین‌الملل تأکید می‌کنند؛ اما نقش رهبری در حزب رفاه کلی‌تر تعریف می‌شد، این در حالی است که حزب عدالت و توسعه چنین نقشی را در حل بحران‌ها و تعارضات و میانجی‌گری‌ها می‌داند.

۲. هر یک از این دو حزب بر هویت اسلامی تأکید دارند؛ اما نوع خوانش آنها از اسلام به اندازه‌ای متفاوت است. حزب رفاه اسلامی با توجه به هویت اسلامی تلاش داشت جبهه‌ای در برابر غرب تشکیل دهد؛ اما حزب عدالت و توسعه هویت مذهبی خود را در مسائل سیاسی تعریف نکرده است. در حقیقت آک پارتی هویت اسلامی را به فرد و مسائل فرهنگی محدود کرده است.

۳. سومین تفاوت حزب عدالت و توسعه و حزب رفاه اسلامی در مورد رویکرد آنها به اروپا است. نجم‌الدین اربکان تلاش داشت بلوکی اسلامی در مقابل اتحادیه اروپا ایجاد کند؛ اما حزب عدالت و توسعه به شدت تلاش می‌کند همگرایی خود را با این اتحادیه افزایش دهد و به‌عنوان عضوی از آن شناخته شود. تلاشی که تاکنون نتیجه‌ای در بر نداشته است.

۴. حزب عدالت و توسعه در مقایسه با حزب رفاه واقع‌گراتر بوده است. حزب رفاه تأثیرپذیری بسیاری از نگاه ایدئولوژیک داشت؛ اما آک پارتی با منطق واقع‌گرایی بیشتر سازگارتر است (Bilgin, 2008: 415).

رویکرد منطقه‌ای

اصول اساسی حزب عدالت و توسعه را می‌توان به شرح زیر دانست:

- پیگیری نقش محوری در منطقه؛
- چندجانبه‌گرایی و توجه به کشورهای مسلمان؛
- تعریف نقش میانجی‌گر در مسائل منطقه‌ای؛
- حرکت به سمت تعادل بخشی در نوع نگاه به سیاست‌های غرب آسیا و اروپا؛
- ارائه الگویی برای کشورهای مسلمان و رقابت با الگوی جمهوری اسلامی ایران؛

• تلاش برای کاهش مشکلات با همسایگان (Bengio, 2009: 1). گرچه این دکترین از سوی داوود اوغلو نخست‌وزیر سابق ترکیه تئوریزه شده بود و در کتاب عمق استراتژیک^۱ بیان شد؛ اما در سیاست خارجی ترکیه کاربست چندانی پیدا نکرد. داوود اوغلو معتقد بود که عمق استراتژیک ترکیه از عمق تاریخی و جغرافیایی منتج شده است.

دکترین عمق استراتژیک نخست‌وزیر سابق ترکیه به دنبال برقراری مناسبات ترکیه با تمام سیستم‌های منطقه‌ای بود (Murinson, 2006: 948). داوود اوغلو اعتقاد داشت که ترکیه در بین حوزه‌هایی ژئوپلیتیک به مانند غرب آسیا، جهان اسلام، اروپا، غرب و آسیای مرکزی قرار گرفته است. وی بر این اعتقاد بود که ترکیه تنها در صورتی به عنوان قدرت منطقه‌ای ظهور می‌کند که با همه حوزه‌های ژئوپلیتیک و همسایگان خود تعامل داشته باشد (Davutoğlu, 2001: 132). داوود اوغلو نظریه «ایجاد نظم و ثبات» را به عنوان محور اصلی سیاست خارجی ترکیه محسوب می‌کرد و ارکان آن را شامل مؤلفه‌های زیر می‌دانست:

- امنیت برای همگان
- گفتوهای سیاسی برای مقابله با بحران
- همکاری‌های گسترده اقتصادی
- پلورالیسم (Turan, 2008: 107).

تحقق نقش‌هایی که داوود اوغلو در دکترین خود بر شمرده بود، نیازمند تلاش آنکارا در زمینه قدرت نرم بود؛ لذا ترکیه با استفاده از پیوندهای تاریخی و فرهنگی خود با مناطق مذکور می‌توانست در این زمینه گام بردارد. همچنین این کشور نیاز داشت که اقتصاد لیبرال و بازار آزاد را در این مناطق گسترش دهد. داوود اوغلو تأکید داشت که تبدیل شدن ترکیه به قدرت منطقه‌ای نیازمند حل و فصل اختلافات با همسایگان است؛ لذا «سیاست مشکلات صفر با همسایگان^۲» را مطرح کرد (Grigoriadis, 2010: 4-5). با این حال کنار گذاشته شدن احمد داوود اوغلو از نخست‌وزیری ترکیه به دنبال اختلافاتی که با رجب طیب اردوغان رئیس‌جمهور این کشور بر سر سیستم حکومتی داشتند، این اصل از اصول مذکور در حزب عدالت و توسعه را به حاشیه برد. به همان اندازه که در زمان وزارت خارجه و نخست‌وزیری داوود اوغلو بر سیاست مشکلات صفر با همسایگان تأکید می‌شد، بعد از کنار گذاشته شدن وی از عرصه نخست‌وزیری به همان شدت اختلافات ترکیه با همسایگان از جمله سوریه شدت یافت؛ به طوری که سیاست آنکارا در قبال سوریه سیاست خارجی ترکیه را به طور کلی تحت تأثیر خود قرار داد.

1. Strategic Depth (Stratejik Derinlik)
2. Zero Problem Foreign Policy

نقش انگاره‌های هویتی حزب عدالت و توسعه در سیاست خارجی این حزب

جدول ۱ سیاست خارجی حزب عدالت و توسعه در قبال جمهوری اسلامی ایران را بر اساس انگاره‌های هویتی این حزب مورد بررسی قرار می‌دهد. خوانش از اسلام، نگاه دموکراتیک، دوری از تنش، عدم تشکیل حکومت اسلامی، تفاوت نگرش با اسلاف خود و رویکرد منطقه‌ای به‌عنوان انگاره‌های هویتی حزب عدالت و توسعه مورد تأکید قرار گرفته است و بر اساس آن نتایج چنین رویکردهایی در سیاست خارجی این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران تشریح می‌شود.

جدول ۱: نتایج انگاره‌های هویتی در سیاست خارجی آک پارتی

انگاره‌های هویتی AKP	نتایج آن در سیاست خارجی
خوانش از اسلام	حمایت از اسلام اخوانی در مقابل اسلام شیعی
نگاه دموکراتیک	پذیرش لائسیته
دوری از تنش	برقراری روابط با آمریکا و رژیم صهیونیستی
عدم تشکیل حکومت اسلامی	تفاوت با مدل جمهوری اسلامی
تفاوت نگرش با اسلاف خود	عدم پایبندی کامل به دیدگاه‌های اربکان
رویکرد منطقه‌ای	رقابت منطقه‌ای با ایران

نتیجه‌گیری

مقاله حاضر با بهره‌گیری از چارچوب نظری سازه‌انگاری به دنبال تبیین سیاست خارجی حزب عدالت و توسعه در قبال جمهوری اسلامی ایران بود. بر این اساس از آنجایی که نظریه سازه‌انگاری بر هویت بازیگران سیاسی در نظام بین‌الملل تأکید دارد، انگاره‌های هویتی حزب عدالت و توسعه در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت. نوع خوانش این حزب از اسلام، نگاه دموکراتیک آن، تلاش این حزب برای دوری از تنش، عدم تشکیل حکومت اسلامی، تفاوت نگرش حزب عدالت و توسعه با اسلاف خود و نوع رویکرد منطقه‌ای آن از جمله انگاره‌های هویتی این حزب بود که در این مقاله مورد توجه قرار گرفت. تأثیرات چنین انگاره‌ای بر سیاست خارجی حزب عدالت و توسعه نشان می‌دهد که این حزب با نوع خوانش از اسلام به دنبال حمایت از اسلام اخوانی در مقابل اسلام شیعی است؛ لذا در مقابل ایدئولوژی جمهوری اسلامی ایران قرار می‌گیرد. نگاه دموکراتیک حزب عدالت و توسعه نیز موجب می‌شود که این حزب لائسیته را مورد پذیرش قرار دهد؛ لذا آک پارتی خود را با اصول سکولاریسم هماهنگ کرده است. تلاش حزب عدالت و توسعه برای دوری از تنش نیز سیاست اتحاد با آمریکا و رژیم اسرائیل را به دنبال داشته است. اتخاذ چنین سیاستی در مقابل سیاست جمهوری اسلامی ایران قرار می‌گیرد. شرایط حاکم بر ترکیه باعث شده است که حزب عدالت و توسعه به دنبال تشکیل حکومت اسلامی نباشد و فرجام دولت نجم‌الدین اربکان نیز موجب تأکید بیش از پیش بر این مسئله می‌شود. رهبران آک پارتی اختلاف

دیدگاه‌های اساسی با ایده اسلاف خود دارند که این موضوع بر سیاست خارجی این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران تأثیر مستقیم دارد. رویکرد منطقه‌ای عدالت و توسعه نیز در تقابل با نقش ایران در منطقه تعریف می‌شود؛ به گونه‌ای که آکپارتی به دنبال رقابت منطقه‌ای با جمهوری اسلامی ایران است. مجموع انگاره‌های هویتی حزب عدالت و توسعه گویای این واقعیت است که این حزب بر اساس باورهای خود سیاست خارجی دوستانه‌ای در قبال ایران تعریف نکرده است، بلکه رویکرد هویتی آن در مقابل ایدئولوژی جمهوری اسلامی ایران قرار می‌گیرد.

منابع

- اخباری، محمد (۱۳۹۱)، *بررسی جغرافیای کشورهای همجوار: جمهوری ترکیه*، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، تهران: چاپ اول.
- اکبری، نورالدین (۱۳۹۴)، «قدرت‌یابی اسلام‌گرایان در ترکیه و تأثیر آن بر روابط این کشور با ج.ا.ا (۲۰۰۲ تا ۲۰۰۷)»، فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، شماره ۱۵.
- خاتمی، محمود (۱۳۹۱)، *پدیده‌ار شناسی دین*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه معاصر.
- قاسمی، محمدعلی (۱۳۹۰)، «از آلترناتیو اسلامی تا دموکراسی محافظه کارانه»، ماه نامه مهرنامه، شماره ۱۰.
- متقی، ابراهیم و حجت، کاظمی (۱۳۹۰)، «سازه انگاری، هویت، زبان و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۴.
- مشیرزاده، حمیرا (۱۳۹۳)، «گفتگوی تمدن‌ها از منظر سازه‌انگاری»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۶۳.
- نورالدین، محمد (۱۳۹۲)، «ترکیه به کدام سو؟ (حزب عدالت و توسعه در قدرت)»، ترجمه عبدالرضا همدانی، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، شماره ۱.
- واعظی، محمود، (۱۳۹۳)، «میانه روهای کارآمد»، همشهری دیپلماتیک، شماره ۱۷.
- وهاب‌پور، پیمان (۱۳۹۴)، «نقش آفرینی اتحادیه اروپا از دیدگاه سازه‌انگاری»، پژوهش حقوق و سیاست، شماره ۴.
- Bengio, Ofra (2009), "Turkey and Israel in the Aftermath of the Gaza War: Relations at a Crossroad", Tel Aviv Notes, February 8.
- Bilgin, Hasret Dikici (2008), "Foreign Policy Orientation of Turkey's Pro- Islamist Parties: A Comparative Study of the AKP and Refah", Turkish Studies, Vol. 9, No. 3, 407-421.
- Grigoriadis Ioannis, (2010), "The DavutoPlu Doctrine and Turkish Foreign Policy", Middle Eastern Studies Programme (Working Paper), No. 8, 1-12.
- Hopf, T (2007), "The Promise of Constructivism in International Relations Theory", International Security, Vol, 23, No, 1, (Reprinted in Linklater, Ed.).
- Isgandarova, N. (2014), "Fethullah Gulen s Thought and practices as an Attempt to Reconcile Islam with Secularism", Journal of philosophy and theology, 2 (2), 203-216.

- Katzenstein, peter (2006), *Cultural Norms and National Security*, Itnaca: Cornele university press.
- MacDonald, D. B. (2012), “Imperial legacies and neo-Ottomanism: Eastern Europe and Turkey”, *Insight Turkey*, 14 (4), 101-20.
- Murinson, Alexander (2006), “The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 42, No. 6, November.
- Ritberger Volker (2002), “Approaches to the Foreign Policy Derived from International Relations the Ories”, Paper Prepared Annual Meeting of the International Studies, New Orlean, and March.
- Salivan, Martin (2008), “Turkey and Israel’s Relationship in the MiddleEast”, *Mediterranean Quarterly*, at: http://wwwmq.dukejournals.org/cgi/pdf_.
- Schenker, David (2011), “Turkey’s shift on Syria gives West room to get tougher on Assad”, available at: <http://news.yahoo.com/turkeys-shift-syria-gives-west roomtougher-assad 182425736.html>.
- Wind M . (2000), “The Rules of Anarchy”, *Journal of peace Research*.
- Yavuz, M. H. (2003), *Islamic Political Identity in Turkey*, Oxford University Press.
- استانبولی
- Bekaroglu, Mehmet, (2007), “Turkiye'nin YeniSagPartisiAKP'nin Doguya Bakisi”, *dogudan* 1(1): 72-81.
- Bulac, Ali (2010), “BiriktidarınMuhasebesi-1”, *Dunya Bulteni* (18Ocak): http://www.dunyabulteni.net/author_article_detail.php?id 12396
- DavutoPlu, Ahmet (2001), *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Publishing, Istanbul.
- Fikir Zamani, (2010), “Zengin dahazengin yoksul daha yoksul olurken”, *gelen demokrasi*, (23 Subat).
- Keyman, F. (2007), *Turkiye ve Radikal Demokrasi: Modern Zamanlarda Siyaset ve Demokratik Yonetim*, Istanbul: Baglam Yayinlari.
- Turan, Tolga (2008), *TÜRKİYE 'NİN İSRAİL 'E YÖNELİK DIŞ POLİTİKAS: BATI LE OLAN İLİŞKİLERİN ETKİSİ*, Yüksek Lisans, Uluslararası QliWkiler BölümüTez Danısmamanı: Yrd. Doç. Dr. Özlem Tür, Mayıs, 145 sayfa.